

ÜTOPYA VE KENT

İsmail COŞKUN*

Tarım başlangıcından uygarlığa geçiş, kente geçiştir. İlk büyük uygarlıklar kentsel devrimlerle ömür sürmeye başlarlar.¹ Yakın Doğu, Çin ve Hind uygarlıkları kentsel sıçramaların arkasından büyük medeniyet havzalarına dönüşürler. Kent, uygarlığın bedene dönüştüğü, toplumsallaştığı mekanlardır. Uygarlıktır. Özgürleştirici olması da bu nedenledir. Özgürleştirir, içine dahil eder, paylaşır, yeniyi/ötekini kendisine benzetir. Bu benzetiş, modern anlamıyla bir birörnek kılma değildir, bir tarza, yaşama biçimine bütün canlılığıyla, renkleriyle dahil etmedir. Daha çok bir imparatorluk iklimi söz konusudur. Mısır'da, Babil'de, Çin'de, Hind'de, bir ölçüde Bizans'ta, Endülüs'te ve Osmanlı İmparatorluğunda gerçekleşen kent deneyimleri bu yönde özellikler gösterir.

Doğu uygarlıklarının, daha da geniş bir çerçeve içinde ifade edersek Batı-dışı uygarlıkların baskın özelliklerinin başında kendilerini, başkalarına bağlı olmaksızın inşa edebilme yeteneklerine sahip olmalarınıdır. Uygarlıklar arası ilişki en başından itibaren tarihi, tarihin birliğini oluşturmuştur. Ancak işgal öncesi Amerika uygarlıkları da dahil olmak üzere Doğu uygarlıklarının temel özelliği bağımsız, kendi başlarına bir uygarlık inşa etme yeteneğine sahip olmalarıdır. Kenti, devleti, sanayii, kısası kendilerini üretmenin yollarını bulmuşlardır. Kenti, uygarlığı, zenginliği kurmakta ve yaşamaktadırlar. Bin bir çeşit deneyimi bir bütün kılarak, şehri/medeni kılarak bunu gerçekleştirmektedirler.

Ütopyalar ilk örneklerinden itibaren Batıda doğmuş ve uzun dönemde Batıya özgü kalmışlardır. Yunan ya da yeni çağ ütopyaları olsun, modern dönemde ütopya türünü sürdürmekle birlikte ilk örneklerinden mahiyet ve yaklaşım itibarıyla bütünüyle farklılaşan ters ya da kara ütopyalar olsun batıya özgü kalmışlardır. Ütopyaların Batıya özgü kalışları Batı uygarlığının en baştan

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

¹ Gordon CHİLDE, Tarihte Neler Oldu, Odak yayımları, Ağustos 1974

itibaren türev bir uygarlık, ancak öteki ile ilişki içinde şekillenmiş, varlık kazanmış olmasıyla ilintilidir. Yunan kendi dışı ile, Troya ile, Persle, Mısır ile ilişki içinde uygarlıkla tanışmış, farklı bir uygarlık yaratma imkanına ulaşmıştır.² Başlangıçta uygarlık da kent de Yunan'ın dışındadır. Doğu uygarlıkları ile girdiği ilişkiler içinde Yunan Batı'ya özgü bir uygarlık, kent, siyaset anlayışı ve düzeni gerçekleştirme imkanı bulmakla birlikte, yönelimi ve arayışları güçlü uygarlık alanlarına, Yakın Doğu ve ötesindedir. Doğu uygarlıklarıyla girilen ilişki bir beslenme, karşılıklı alışveriş ilişkisinin ötesine de geçer. Doğu uygarlıkları, uygarlığın, kentin, siyasetin, devletin nasıl olabileceğine ilişkin, canlı, yaşayan örneklerdir de. Hayranlıkla, bakılan, izlenen ve bir şekilde dahil olunmak istenen uygarlık alanlarıdır.

Ütopyalar yok ülkenin, kentin, düzenin arayışlarıdır. Toplumsal dengenin, zenginliğin, uygarlığın arayışlarıdır. Kendisinde olmayanın nasıl ve ne şekilde gerçekleştirilebileceğine ilişkin bir arayıştır. Bir sorgulama, bir eleştiri ve olması gerekene ilişkin bir öneridirler. Öneriye kaynaklık edense ötekinin deneyimleridir. Kurduğu düzendir. Kenttir. Yaşama biçimidir. Bu anlamda ütopyalar Batı'da Yunan örneklerinden başlayarak öteki ile ilişki içinde ortaya çıkmıştır. Özelliklerini bu ilişkiler içinde kazanmıştır. İçerde yaşanan yokluk, sınırlılık durumunu aşma arayışlarıdır. Kendi yokluk ve sınırlılık durumuna karşın ötekisi, güçlü, zengin ve kentsel uygarlığı temsil etmektedir. Atlantis ya da Troya, Mısır yahut Pers güçlü ötekisidir. Daha da ötesi yeryüzü cennetidir. Yunan, benzeri bir güç ve konumu yakalamak istemektedir. Yeryüzü cennetini kurmak, ona dahil olmak arzusundadır.

Ütopyaların mekanı Batı-dışı coğrafyalardır. Mekanın dışarıda olması, kendi deneyiminin dışında gerçekleşmiş örneklerin varlığı dolayısıyla. Farklı uygarlıklar, yaşama biçimleri, kentler vardır ve bilinmektedir. Ütopyalar kent ölçeğinde kurgulanmış toplum tasarılarıdır. Mekan kentle, toplumsal düzen kentsel işleyişle sınırlıdır. Boyutları, sınırları, toplumsal hacmi belirlidir. Ütopyacı önerilerde toplumsal modelin mekanının kentle sınırlı oluşu, gerçekleştirilebilir, kendi içinde bir dengeli sürdürme yeteneğine sahip, kontrol edilebilir mikro diyebileceğimiz bir toplumsal modeli oluşturma kaygısıyla.

Eflatun'un Atlantis'e ilişkin anlatımı ve devlete ilişkin görüşleri sonraki dönem ütopyalarının biçim ve muhtevaları üzerinde belirleyici olmuştur.

² Baykan SEZER, Doğu-Batı Çatışmasında Yunanlılığın Yeri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Lisans Tezi, İstanbul 1968

Ütopyalara kaynaklık eden Atlantis öyküsü Eflatun'un olgunluk dönemi eserleri olan *Timaios*³ ve *Kritias*⁴ diyaloglarında yer alır. Atlantis öyküsünün kaynağı Mısır'dır. Atina'nın altın çağı olarak adlandırılacak en eski dönemlerine ait bilgiler de, Atlantis uygarlığına ait kayıtlar da Mısırlılarca tutulmuştur. Öykünün anlatıcısı da Mısırlı rahiptir. Atlantis öyküsü Atina'nın eski güzel günlerinin öyküsü ile birlikte ele alınır. Atina'nın coğrafyası, kenti, düzeni anlatılır. Atina öyküsü, ilin belli özelliklerini vermekle birlikte bir zeval öyküsüdür. Toprak bile verimliliğini yitirmiş taşlık tarlalara dönüşmüştür. Yunan/Atina o günkü/eski koşullarda değildir. Sınırlıdır. Eflatun da eserlerini Yunan'ın iç karışıklık ve çatışmalarla çözülme sürecine girdiği dönemde yazmaktadır. Atina'ya ilişkin anlatımın arkasından Atlantis uygarlığının anlatımına geçilir. Her iki uygarlık anlatımında Atina'nın bütün güzel ve güçlü günlerinde olmasına karşılık Atlantis uygarlığı ile mukayese edildiğinde sınırlı bir resmi verilir diyaloglarda. Buna karşılık, Atlantis'in anlatımı daha ayrıntılıdır, ayrıntılıdır çünkü anlatılacak özelliklere sahiptir. Atlantis zengin, müreffeh, bayındır bir ülkedir. Kent mimarisi ile muhkem ve muhteşemdir. İyi/güzel düzenlenmiştir, insanlara rahat yaşama imkanları sunmaktadır. Zenginlik şehrin her yanına, binalara tapınaklara, yaşama alanlarına sinmiştir. Doğal ortam harikulade, toprak verimlidir. Yılda iki kez ürün alınmaktadır. Düzen güçlüdür yasa hakimiyeti vardır. Atlantis hayran olunacak bir devlettir.

Eflatun'un kaynağı, örneği ötekidir. Bu önce kentin, kentsel olanın, uygarlığın kaynağının öteki oluşu ile ilgilidir. Eflatun, ötekisini tanımaktadır. Tanık olmuştur. Uygarlık bölgesinde yaşamıştır, kalmıştır.⁵ Anlattığı öykü ötekisinin öyküsüdür. Önerdiği devlet ve toplum düzeni de Marx'ın da işaret ettiği gibi Mısır devlet ve toplum düzeninden Başka bir şey değildir. Eflatun'un Yunan'a önerdiği ötekinin uygarlığıdır. Öteki, Yunan için hep olağanüstü olmuştur. Troya da öyledir Mısır da. Ütopyacı anlatım ve önermeler Eflatun'un metinleri ile sınırlı değildir. Yunan'ın kendisinin dışında, bir öteki olarak tasarladığı ütopyacı düzen ve beldeler olağanüstü ve tanrısal özellikler göstermektedir. Topraklar verimli, kentler mamur, insanlar tanrısal özlere sahiptirler. Buralarda yaralar kendiliğinden sağalmaktadır, deniz suyu bile tatlıdır. Ütopyalar, Yunan'ın sınırlı koşullarının, kentsel bir uygarlığı geliştirmekteki/ikmal etmekteki güçsüzlüğünün ürünüdür. Ütopyalar, bildikleri,

³ Eflatun, *Timaios*, MEB yayınları, İstanbul, 1943

⁴ Platon, *Kritias*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001

⁵ Eflatun uzun süre Mısır'da kalmıştır.

tanıdıkları fakat sahip olmadıklarını, içerde kurmaya, gerçekleştirmeye yönelik kaygılarla tasarlanmışlardır.

Ütopyalar Roma'da görülmezler. Ortadan çekilirler. Roma dönemi, Batı'nın uygarlıkla işgal ilişkisi biçiminde de olsa doğrudan ilişki kurduğu, beslendiği dönemdir. Roma Mısır'dadır. Özlenen, aranan, içerde gerçekleştirilmek, kurulmak istenen bir öteki söz konusu değildir. Ötekine ulaşılmış, dahil olunmuştur. Bu nedenle Ütopyalar Roma döneminde görülmezler. Çok sonra Ortaçağ koşullarında ütopyalar cılız da olsa tekrar var olurlar ancak bu kez Yunan örneklerinin somutluğundan, canlılığından, dünyeviliğinden uzaktırlar. Daha çok Yunan dönemi ütopyalarının Hristiyanlaştırılmış silik kopyaları özelliği gösterirler. Verilen resim sisler arasından gözükken bir ötekidir. Daha çok da uhrevi bir ötekidir. Öteki alemde kavuşulacak bir beldedir. Sisler arasından gözükken cennetten bir köşe, doğal bir beldedir. Kentin, toplumsal işleyişin anlatımı söz konusu değildir. Roma'da ütopyanın yokluğu, öteki ile kurulan ilişkinin sonucudur, ortaçağ ütopyalarının cılızlığı ise öteki ile ilişkinin en alt düzeye inmesinin bir sonucudur. Tanımamaktadır. Bilmemektedir. Bilmeyince, tanımayınca tahayyül de edememekte, tasarlayamamakta ve önerememektedir de.

Ütopyaların Batıda yeniden canlanmaları Öteki ile kurulan yoğun temasların neticesidir. Haçlı Seferleri ile birlikte Batı yeniden uygarlıkla, Kentle tanışmaktadır. Endülüs ve Sicilya hemen yanı başlarındadır. Yeniden fetih, Haçlı seferleri ötekine ilişkin her düzeyde bilgininin, tanık olmanın geliştiği bir dönem başlatmıştır. Tanık olma ve beslenme birlikte yürür. Bu noktada Rönesans kentlerinin Akdenizli kaynaklarına işaret etmekle yetinelim.⁶ Öteki, Yunan döneminde olduğu gibi hayranlık uzandırmakta, taklit olunmaktadır. Bir ufuk genişlemesi yaşanmaktadır. Yakın ötekinin, Müslümanların ötesinde uzanan geniş coğrafyalar, zengin kentlerin yer aldığı ülkeler söz konusudur. Polo gitmiş gelmiş heyecanlı bir şekilde anlatmıştır. Ütopyaların bu dönemde tasarlanan örneği 1330'larda yazılan *Cokaygne Ülkesi'dir. Cokaygne Ülkesi* ile Ütopyaların yüzüne gözüne yeniden kan gelir. Ortaçağ örnekleriyle karşılaştırıldığında *Cokaygne Ülkesi* somut, canlı, dünyevidir. Mekan olarak da İspanya'nın, o dönemde Endülüs'ün hemen açıklarına yerleştirilmektedir. Ortaçağın toplumsal ve ekonomik koşulları çözülme ve farklılaşma sürecine girerken ütopyalar da mahiyet değişikliğine uğramaktadır.

⁶ Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Bin Temel Eser dizisi, MEB, İstanbul, 1970

Yeni çağ başlangıcı bir dizi gelişmeyle belirlenir. Toplumlararası ilişkilerde Haçlı Seferleri ile başlamış olan Batı girişimleri İstanbul'un fethi ile karşılaşmıştır. İstanbul'un fethi Batıda uzun süredir sürdürülmekte olan Hindistan'a yeni yol arayışı girişimlerini hızlandırmış, bu girişimler yeni Hindistan yolunun ve Amerika kıtasının keşfi ile sonuçlanmıştır. Bilinen zengin, mamur, güçlü ötekine yeni ötekiler, yeni uygarlıklar eklenmiştir. İlk sömürgeciler karşılaştıkları yeni uygarlıkların kentsel yaratmaları karşısında şaşkınlıktır. Kendilerini Amadis de Gaules'in sihirli bahçelerinde sanıyorlardı.⁷ Karşılaştıkları kentler, Avrupa'nın bütün şehirlerinden daha güzel ve göz kamaştırıcıydı.⁸ Cortés, Charles-Quint'e yazarken, Avrupa'da bu kadar görkemli hiçbir şey görmediğini söylemektedir.⁹ Kıta uygarlık kaynamaktadır. Azteklerin ardından İnka İmparatorluğu'nun keşfi Avrupalılar üzerinde Atlantis etkisi yaratmaktadır. Kentlerin göz kamaştırıcılığı kadar toplumsal düzenleri de ilgi uyandırmaktadır.

Yeni çağ başlangıcında bu gelişmelerin en temel sonucu dar, sınırlı ama kendi kendine yeten feodalizm düzeninin hızla çözülmesini doğurmuştur. Toplumsal dengeler hızla çözülmekte, Hıristiyanlık bölünmekte, feodal krallar merkezi monarşilere dönüşme uğraşısında, köylü ayaklanmaları, din savaşları birbirini izlemektedir.

Yeni çağ başlangıcı modernliğin mayalandığı dönem olarak okunmaktadır. Ancak, aynı zamanda ortaçağın oluşturduğu denge durumunun çözülmesidir de. Bir yenilenme arayışının yanında toplumsal dengenin bir hercümerc halinde çözülmesi, çözülmesinin yüksek maliyeti, toplumsal dengenin sağlanması ihtiyacı yeni arayışları, tartışmaları doğurmuştur. Ütopyalar tam da bu noktada, bir sorgulama, bir arayış ve öneri olarak yeniden ortaya çıkarlar.

Thomas More ve izleyen ütopyacı önermeler yeniçağın koşullarına karşılıktır. Geleneksel Öteki/Doğu uygarlıklarına ilişkin bilgi birikimi oldukça genişlemiştir. Amerika kıtasının keşfi ile birlikte keşfedilen yeni uygarlıklar ve onların bir başlarına gerçekleştirdikleri kamucu, eşitlikçi ve aynı ölçüde de zengin, bayındır kentsel uygarlıklar Batı'da geniş yankılar, ilgiler uyandırmaktadır.

⁷ Raimondo Luraghi, Sömürgecilik Tarihi, E Yayınları, İstanbul, 1975, s.74

⁸ Raimondo Luraghi, Sömürgecilik Tarihi, E Yayınları, İstanbul, 1975, s.73

⁹ Raimondo Luraghi, Sömürgecilik Tarihi, E Yayınları, İstanbul, 1975, s.79

Ütopyalar içerde yaşanan çözülme durumuna bir karşı çıkış, tepkici özellikler gösterirler. Bu anlamda içeriye, çözülme durumuna yönelik eleştirel bir tavır takınmadır. Eleştiri, içerdeki sorunun nasıl bir toplumsal düzenle aşılacağına ilişkin bir öneri ile tamamlanır. Tam da bu noktada ötekinin düzeni, kenti, yaşama biçimi içeriye yönelik eleştirinin zemini ve sorunun nasıl aşılacağına ilişkin önerinin de örneğini oluşturur. More'un Ütopya'sı bir yandan Eflatun'un görüşlerince, bir yandan da, yeni keşfedilen uygarlıkların kamucu düzenlerinin yarattığı etki ve İngiltere'de feodalizmin hızla çözülmesinin yarattığı toplumsal dengesizliğinin nasıl bir düzenle aşılabileceği kaygısınca belirlenmiştir.

More'un Ütopya'sında kentler birbirinin benzeridirler. Birini gezen hepsini gezmiş olur. İlk çağ ütopyalarının zengin kent tasvirleri yer almaz. Düzenlilik/planlılık daha merkezidir. Kentin mekansal düzenlenişinden çok topluluğun yaşama düzeni, esasları üzerinde odaklanılmıştır. Varolan toplumsal dengenin çözülmesine tepki, ütopya aşırı bir denge gözetimine yol açmıştır. Dengenin bu denli gözetimi beraberinde insan yaşamının her düzeyde kayıtlanmasına dönüşmektedir. Kent canlılığın, hareketliliğin mekanı olmaktan çok düzenliliğin ve sınırların mekanıdır. Her şey ölçülüdür. Nüfustan çalışma saatlerine kadar. İlk ütopyalarda ötekinin uygarlığı, kentsel yaşamı hayranlık, bir arzu imgesidir. More'un ütopyasında, öteki uygarlıkların eşitlikçi düzenleri böyle bir düzenin kurulabileceğine inancı vermiştir. Temellendirme, anlatıcının yabancı ülkelere ilişkin gözlemlerinden/deneyimlerinden hareketle gerçekleştirilmiştir. Ancak More'un kaygısı daha çok içerde yaşanan dengesizlik/adaletsizlik üzerine yoğunlaşmış olması dolayısıyla önerdiği modelde kentsel tasarıdan çok, toplumsal düzenin dengesi karakteri merkeze oturur.

Uzun dönemde kent ötekine ait olmuştur. En azından güçlü, zengin ve bayındır olan bir öteki kenti söz konusudur.¹⁰ Ancak, toplumlararası ilişkilerde yaşanan Batı etkinliğine bağlı olarak modern dönemde, 19. yüzyılda Batı kenti ötekinin kentleri ile mukayese edilebilir, hatta batı kendisini kent uygarlığı olarak tanımlama noktasına gelebilmiştir. Ütopyalar kentin, uygarlığın arayışıdır demiştik. Bu dünyada bir yeryüzü cenneti kurma gerçekleştirmeye ilişkin önerilerdir. Ütopyalar yeni çağ başlangıcının büyük değişim

¹⁰ Venedik elçilik kayıtları, 16. asır İstanbul'u için, dünyanın en güzel kenti, yeryüzünün kendisi değerlendirmesini yapacaklardır. Bu konuda bkz. Lucette Valensi, Venedik ve Bab-ı Ali, Despotun Doğuşu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

dönemlerindeki kriz ve yenilenme arayışına yanıt olarak ortaya çıkmışlardır. 19. yüzyılda Batı uygarlığının toplumlararası ilişkiler güç ve etkinlik kazanması, Roma döneminde olduğu gibi Ütopyaların geri çekilmesini doğurmuştur. Batı uygarlığı, sosyologların o çok sevdiği ifade ile özgürlüğün en fazla maksimize olduğu kenti yakalamıştır. Bu yakalayışla birlikte kent/cennet arayışları, ütopyalar nihayete ermiştir.

Kent/cennet, yakalanmış ya da inşa edilmiştir. Ancak modernliğin kenti, şehrin özgürleştirici niteliğine sahip değildir. Geleneksel şehrin özgürleştirici niteliğinden yoksun oluşu anlamında modern kent, “ters” bir şehirdir. Modernliğin şehri, öznenin evi o canlı kanlı, 19. yüzyılın yaratıcı, hareketli kenti 20. asra gelindiğinde tek düzeliğin, iletişimsizliğin, denetimin, insan hayatının saat saat belirlenmiş olduğu totaliter bir toplumsal düzenin mekanı haline gelmiştir. Modernliğin bu yöndeki evrimi ya da kentsel yaşayışın modern nitelikleri, ütopya yazının farklı özelliklerle yeniden doğuşunu getirmiştir. Ütopyalar da terse dönmüştür: Geleneksel ütopyaların iyimser, adil, eşitlikçi bir toplumsal düzenin kurulabileceğine ilişkin inanç dolu önerilerinden, modern kentsel uygarlığın ne denli totaliter özellikler kazandığının resmini veren ters ütopyaların eleştirel ve karamsar öykülerine geçilmiştir. Ters ütopyaların toplumsal düzenlerinde özgür kent ve kentlilere yer yoktur. Doğa üzerinde etkinlik kurulmuş, rüzgarın ya da güneşin tesirinin görülmediği kentsel inşalar gerçekleştirilmiş ancak insan da, insani olan da, özgürlük de yitirilmiştir. Ters ütopyaların kenti bugünün kentidir. Günümüzde kent artık bir özgürleşme alanı ya da imgesi olmaktan çıkmıştır. Özgürlük ya da mutluluk kentten kaçışta, doğaya dönüşte aranır olmuştur.

Ters ütopyalar modernliğin açmazlarına ilişkin eleştirel sorgulamalar olmakla birlikte, cılız da olsa çıkışa/çözümüne ilişkin belli umutları içeren metinlerdir. Modernliğin tıkanması, umut ve arayışların yönünü bir kez daha “öteki”ne çevirmiştir. Ters ütopyalarda umut modernin, modern kentin dışında, “öteki”nde gözükmektedir.

KAYNAKÇA

Gordon CHILDE, *Tarihte Neler Oldu*, Odak Yayınları, Ankara, 1974.

Baykan SEZER, *Doğu-Batı Çatışmasında Yunanlılığın Yeri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Lisans Tezi, İstanbul 1968.

Eflatun, *Timaios*, MEB Yayınları, İstanbul, 1943.

Platon, *Kritias*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001.

Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Bin Temel Eser dizisi, MEB, İstanbul, 1970.

Raimondo Luraghi, *Sömürgecilik Tarihi*, E Yayınları, İstanbul, 1975.

Lucette Valensi, *Venedik ve Bab-ı Ali, Despotun Doğuşu*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

ABSTRACT

Cities have come into being with civilizations. The first cities came into existence in the Eastern countries which gave rise to the first great civilizations. These Eastern civilizations had the necessary skills for an independent civilizational construction. The western civilization, on the contrary, could be able to come out only by the help of the relations it established with other civilizations. Historically, utopias were the products of western civilization. They can be defined as a search for the "urban style", for the "social order" and "civilization". In the long term, city was always the "others'" speciality. There was always a powerful, rich and prosperaus city of others which can be taken as a model for the western eye. Only in the modern period, especially in the 19th century, West can be able to define itself as an "urban civilization" as a result –and by the help- of its' increasing influence in international relations. The western city became comparable with "others' cities" only in the 19th century. But utopistic literature have come to an end synchronically with the foundation of an urban order in the West. However in the 20th century utopias appeared on the scene once more. This time they have taken the form of dark or dystopias, because modern city were no longer the source of freedom but totalitarianism and supervision.